

R.F.E. LIBRARY

31. JAN. 1961

K&S

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

6

Год. XVI

СОФИЯ

1960

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД

ДВУМЕСЕЧНО СПИСАНИЕ

6

Год XVI

1960

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ВЪЗРАЖДАНЕТО В ГР. КУКУШ

От проф. Туше Влахов

Известно е, че преди появата на национално съзнание, преди да има оформена още нация, налице са елементите — обща територия, общ език, еднакъв бит, еднакви нрави и обичаи, — които в условията на развиващия се капитализъм определят физиономията на отделната нация. Тези елементи стават действени, когато масите от дадена народност излязат от своята стопанска затвореност, когато се създадат постоянни икономически връзки между тях и възникне общ пазар. Тогава се явява общонационалното съзнание и се оформя нацията като трайна общност на хора с еднакво национално съзнание.

Нациите, както е известно, се формират в процеса на ликвидацията на феодализма и развитието на капитализма. Османската военно-феодална империя, изградена в резултат на обширни завоевания, се създаде подобно на Австрия и Русия при пълното господство на феодалните отношения, преди включените в нея разни народности да са се консолидирали в нации. Когато капиталистическите отношения почнаха да се развиват и в пределите на Турция, разните балкански народности почнаха да се оформят в нации. Но тези пробуждащи се нации нямаха възможност да изградят свои национални държави, тъй като срещнаха съпротивата на отдавна създадената Османска империя.

В отличие от други многонационални държави в Турция едва ли не най-късно се зароди буржоазна класа сред господстващата турска народност. Така че националните движения на поробените народи в Турция, в това число и на българския, имаха да се борят не против несъществуващата още турска буржоазия, а срещу турската военно-феодална система — срещу господстващата турска феодална класа — и да преодоляват съществуващите между самите потиснати народи противоречия и съперничества. Но не само феодална Турция беше пречка за националното обособяване на българския народ. В това отношение не по-малка спънка беше фанариотското духовенство. То не само ограбваше народните маси, но сееше разврат и поквара сред българския народ. Фанариотските владци създаваха в епархийските си седалища един в основата си противонароден антураж от чорбаджии, покварени жени и продажни подлизурковци. Грабежите и безобразията на фанариотското духовенство биха били невъзможни без активната подкрепа на турските власти. Затова фанариотите бяха за дълго време крепители на турската обществено-политическа система. На всичко това отгоре фанариотското духовенство наложи в черквите и училищата гръцкия език — нещо, което водеше към народностно обезличаване на българския народ.

Гърците, голяма част от които населяваха големите пристанищни градове на Турция, най-рано — още през XVIII в. — бяха въввлечени в новите капиталистически отношения; затова всред тях най-рано се създаде национална буржоазия и те най-рано се осъзнаха или «възродиха» като нация. Гръцкото възраждане както всяко възрожденско движение при народ, лишен от политическа независимост, имаше за крайна цел освобождаването на гръцкия народ от турско иго. Но тази сама по себе си исторически и обществено оправдана цел изби под влияние на гръцките буржоазно-фанариотски върхове в ярко шовинистична насока и намери израз в известната мегали идея, в която се кондензираше мисълта за възстановяване на Византийската империя от времето на пълното ѝ величие. Във връзка с прословутата мегали идея беше стремежът да се елинизира православното население на Балканите. Елинизаторските пристъпи бяха особено силни в Македония. Панелинските шовинисти гледаха на Македония като на исконна гръцка земя — родина на Филип и Александър Македонски, — която следваше да бъде възвръната наново към елинизма.

Фанариотското духовенство наравно с феодална Турция беше основна пречка както за обществено-икономическото развитие, така и за националното еманципиране на българския народ. Оттук следваше, че Възраждането трябваше да се извърши в борба както срещу турското владичество, така и срещу фанариотското иго. При това напълно закономерно беше борбата да се насочи първо против патриаршията — за родно училище и независима църква, необходими фактори за пълното национално осъзнаване на българския народ.

Възраждането в Кукушкия край се развиваше при крайно тежки условия и при крайно сложна обстановка. Все пак то протече по линията на установените от марксистко-ленинската теория закономерности — почна с рушенето на феодалните отношения и се разви с появата на новите капиталистически отношения.

*

Икономическото развитие на Кукушкия край беше тясно свързано с голямото беломорско пристанище Солун. След като през XVI в. в Солун масово се настаниха гонените от Испания, Португалия, Италия и от другите страни евреи, Солун стана един от най-големите стопански центрове в Османската империя. Заседналите в Солун евреи бяха изкусни занаятчии и опитни търговци, а някои от тях разполагаха и с големи капитали. Солунските евреи бяха в търговски връзки с Италия, Франция, Средна Европа, с Цариград и Александрия, с градовете на Балканите и Мала Азия, даже с Испания и Португалия и с техните колонии. От Солун се изнасяха зърнени храни, кожи, вълна и вълнени платове, восък и мед, коприна, а по-късно — памук и памучна прежда, тютюн и др. Солун в същото време беше и голям промишлен център. Голяма част от заселилите си в Солун испански евреи се занимаваха с тъкане на вълнени и копринени платове, килими и покривки, прочути по своята изящна изработка. В Солун се обработваха още кожи и бяха развити редица други занаяти. Така че през Солун не само се изнасяха селскостопански произведения, но в самия град се консумираха

от развитата промишленост маса селскостопански суровини. При това Солун като голям град беше и голям консумативен център на хранителни продукти.¹

От края на XVII в., когато в Западна Европа средновековното занаятчийско производство почна да се заменя с капиталистическата манифактура, търсенето на селскостопанските суровини и храни на Турция особено много се засили. През XVIII в. в Солунската област силно се разви производството на памук, тютюн, коприна и редица други селскостопански произведения. По това време Солун държеше едно от най-важните места както във външната, така и във вътрешната търговия на Турция.²

Солун беше вносно-износно пристанище за цяла Македония и за немалка част от Балканския полуостров. Но все пак близко до ума е, че при тогавашните транспортни средства във всяко отношение беше по-изгодно да се закупуват предназначенията било за износ, било за солунската промишленост, или за пряка консумация стоки и селскостопански суровини от най-близките до Солун местности. Кукушкият край, чиито южни предели бяха само на 10—15 километра от Солун, бе безспорно един от главните доставчици на необходимите за икономиката на този голям търговско-промишлен център произведения. Както бележи историкът на солунското еврейство, търговци-евреи от Солун сами обикаляли селата, заемали пари на селяните и по такъв начин закупували селскостопанското производство на зелено.³

Във връзка с усиленото търсене стопанството в Кукушкия край рано се превърна в стоково-парично. Все във връзка с това станаха коренни изменения в природния ландшафт и в обществено-икономическата структура. Както предава Кузман Шапкарев по разказите на стари хора, горите някога са обхващали цялото хълмогорие от Кукуш до Круша планина, а през 1869 г. по свидетелството на Шапкарев вече се изсичала и последната кория около града.⁴ Масовото унищожаване на горите е било безспорно продиктувано от нуждата да се разкрият нови посевни площи и пасища. Паралелно с това в Солунската област изобило и по-специално в Кукушко с особена сила се проявява стремежът към създаване на поземлени имения на почвата на пълната частна собственост. Могъщите феодални фамилии на Гавраносовци, Шахбендиевци, а вероятно и други подобни аги, за които нямаме сведения, разграбвали земи по пътя на откритото насилие и си създавали чифлици, свободни от ленни задължения. В известните ни турски документи от XVIII в. никъде не се говори за спахилъци (тимари и зиамети), а само за чифлици.⁵ С пълно основание можем да приемем, че преминаването

¹ J. S. Emmanuel, *Histoire des Israélites de Salonique*, t. I, Thonon, 1936, p. 110—115, 225—230, 255—259; J. S. Emmanuel, *Histoire de l'industrie des tissus des israélites de Salonique*, Paris, 1935, p. 13—24.

² N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, 1956, p. 239—280.

³ J. S. Emmanuel, *пос. съч.*, стр. 226.

⁴ В. «Македония», год. III, бр. 35 от 26 юли 1869 г.

⁵ Народна библиотека «Васил Коларов», Ориенталски отдел (00), сигн. Бл. 2/2, СН 16/1, СН 17/81; Й. К. Васдравели, *Историка археяа македонас*, т. I, Тесалоники, 1952 г., № 192 (турски документи от Солунския архив, преведени на гръцки. Документите ми бяха преведени от др. Н. Тодоров).

към чифликчийско-стоково стопанство в Кукушко се извършва още към средата на XVIII в. Към края на XVIII и началото на XIX в., изглежда, почти всички села в Кукушко са били чифлици. В един турски документ от 1829 г. се изброяват като собственост или под контрол на един само феодал-земевладелец над двадесетина чифлика в тогавашната Кукушка каза.⁶ Чифлишките стопанства, стопанисвани пряко от чифликсайбиите или от селяните-чифлигари, произвеждаха стоки за пазара.

Кукуш се издигна като стопански, а след това и като административен център на голямата каза в тясна връзка с широкото развитие на стоково-паричното стопанство. В далечното си минало Кукуш според устните предания бил вакъф на Гавраносовци (потомците на Гази Евренос). В един автентичен турски документ от 1706 г. изрично се казва, че Кукуш е вакъфско село, но на султанката Айше, предназначен за издръжката на благотворително учреждение в столицата.⁷ По това време административен център на казата е гр. Аврет Хисар (Гинекокастрон), разположен на десетина километра югозападно от Кукуш. Към 1690 г. пазарът и традиционният годишен панаир са преместени от гр. Аврет Хисар в с. Кукуш.⁸ Този факт сам по себе си показва, че Кукуш към края на XVII в. е значително селище с растящо стопанско значение. От друг турски документ узнаваме, че през 1724 г. в Кукуш, а не в гр. Аврет Хисар заседава шериятски меджлис във връзка с оплакванията на кукушани и на селяни от много други села от своеволията на натрапилите се в казата аяни.⁹ Израснал като стопанско средище, Кукуш към средата на XVIII в. става и административен център на околията, а в един документ от 1793 г. е означен вече като «град».¹⁰

Въпреки обективно благоприятните условия обществено-икономическото развитие на Кукуш и Кукушко беше много сериозно спънато и забавено от грабежите и насилията на аяни, разбойници и феодалидеребеи. Според преданието, както ни го съобщава Шапкарев, Кукуш през XVIII в. попада под властта на Шахбенди. «На времето от злоупотребленията како от хайтите, така и от други граждански злоупотребители — пише Шапкарев — кукушаните принудили са ся да призоват покровителството на един тогашен силен бег — Шефпендия, обещаещи му ся да му плащат ежегодношно някакво даждие в замена на покровителството му против злоупотребителите. Постепенно обаче това от нужда да реча и от немайкъде самоволно подчинение под реченото Шефпендия достигнало ъе до цело-целеничко поробяване и селото от по-данно било превъртено на собствен негов чифлик, от кого шефпендиевите потомци са ся ползували, получаещем доходите му.»¹¹ Шахбендиевци в продължение на десетилетия господствуваха като независими феодали и водеха непрекъснати феодални войни, арена на които често

⁶ Й. К. Васдравели, пос. съч., притурка № 1.

⁷ Пак там, № 53.

⁸ Пак там.

⁹ НБВК, 00, сигн. МК 24/8.

¹⁰ Сп. «Читалище» (Цариград), 1871 г., год. I, кн. 13, стр. 408; дописка от Кукушман Шапкарев, Описание на училищата в Поляно-Кукушката окръжност; Й. К. Васдравели, пос. съч., № 240 и 292.

¹¹ Сп. «Читалище», год. I, кн. 13, стр. 407—408.

пъти беше Кукушката каза. Когато към 80-те години на XVIII в. Шах-бендиевци бяха избити или прогонени от султанските войски, техните имения бяха дадени на Гавраносовци.¹² Едва към 1800—1810 г. кукушани се отърваха срещу голям откуп от последните остатъци на феодална зависимост.¹³

Настъпилото след 1810 г. относително спокойствие в Кукушкия край даде възможност да се засили стокооборотът между града и многобройните села на околията, даде тласък и за бързото развитие на занаятите. Маса селяни заседнаха в града, увеличиха населението и се включиха в производството — било като земеделци, било като занаятчии. Кукуш изпъкна като средище и най-удобен пазар за полските села на запад от града и селата по Круша планина. Кукушката каза, която по онова време обхващаше нахиите Карадашка и Гевгелийска, произвеждаше висококачествени житни храни, маково семе и афион, памук, тютюн, пашкули, вино и ракия; тя беше богата още с добитък, кожи и вълна. В Кукуш бяха застъпени всички почти занаяти. Кукушките занаятчии — ковачи, бакърджии, обущари, папукчии, опинчари, кюркчии, терзии, мутафчии, арабаджии, грънчари, самарджии и сарачи — работеха предимно за задоволяване нуждите на града и обширната околия, но посещаваха редовно и пазарите, особено панаирите извън околията.

От всички съществуващи в Кукуш занаяти особено значение имаше памучната тъкачна промишленост, която, изглежда, е процъфтявала още през XVIII в. По сведения на солунските консули през XVIII в. в Южна Македония била преработвана част от произвеждания там памук на прежда, изнасяна главно в Европа, и на платна, пласирани в Турция. Тази памучна промишленост била особено силно развита в Тесалия, Кара Фере и Сяр.^{13а} С основание може да предположим, че тя е била развита и в Кукуш, макар да нямаме сведения за това. До средата на XIX в. в Кукуш работеха над 300 тъкачни стана. Повечето от домакинствата в града се занимаваха с предене на памучна прежда и тъкане на бели памучни платна и аладжи (шарени).¹⁴ С тъкане на платна и предене на памучна прежда се занимаваха и някои от големите села в Круша планина. Христо Николов Македонски от с. Горни Тодорак разправя в своите спомени, че неговият баща, починал през 1836 г., се занимавал с търговия на платна и памучна прежда и притежавал 42 разбоя.¹⁵ Изработените платна се събираха от търговци-платнари и се разпродаваха по далечните пазари на Турция. Търговците-платнари, изглежда, са раздавали на бедните предачи и тъкачи памук на кредит и после са закупували изработената стока. Съобщението на Христо Македонски, че баща му притежавал 42 разбоя, трябва да се схваща в смисъл, че прибирал производството от 42 стана. Кукушките търговци на платна редовно посещаваха Западна Македония (Битоля, Охрид, Струга и

¹² НБВК, 00, сигн. Бл 2/2, СН 16/1, СН 17/8; N. Sвoгoпoс, пос. съч., стр. 27—31.

¹³ Непечатани бележки на Т. Делииванов.

^{13а} N. Sвoгoпoс, пос. съч., стр. 246—256.

¹⁴ К. Шапкарев, Материали за животоописанието на бр. Миладинови с прибавление нещо и за живота на Нака С. Станишев, Пловдив, 1884 г., стр. 50.

¹⁵ Хр. Н. Македонски, Записки, София, 1896 г., стр. 12.

други градове), Албания, Босна и Херцеговина, а и търговци отвън идваха в града да закупуват платна.¹⁶

В Кукуш се тъчеше тъмнокафяв плат от пресукана вълнена прежда за беневерци (турлаци). С основание можем да предположим, че още през XVIII в. в Кукуш се е произвеждала вълнена прежда за вълнената промишленост в Солун. Според свидетелството на стари еврейски автори солунските евреи-тъкачи купували не сурова вълна, а готова прежда. Прането, обезмасляването, лекото оцветяване и преденето се извършвали от самите продавачи. През XIX в., когато вълнената промишленост в Солун вече не съществуваше, кукушките турлаци се плазираха всред по-бедните солунски евреи.¹⁷

Търговците-платнари бяха първите кукушки капиталисти. Заедно със засилването на търговските връзки с Европа и с разрастването на вътрешния пазар в Турция нарасна и ролята на търговията в Кукуш. Търговци-платнари, закупчици на кожи, вълна, пашкули и др. водеха оживена търговия със Солун. Забогатели от търговия граждани закупуваха земи, дори и цели чифлици, или влагаха парите си в шарлаганджийници (маслобойни за сусамово и маково семе). Въпреки съживяването на търговията Кукуш си остана еснафско-занаятчийски град, в който част от жителите намираха частично или изцяло препитанието си в обработването на земята. Мнозина занаятчий и дребни търговци се занимаваха покрай основната си работа с обработване на лозя, тютюн, мак, с отглеждане на буби. Все пак основно занятие на кукушани по това време беше тъкачеството.

Стопанският разцвет на Кукуш и Кукушкия край продължи докъм средата на XIX в., когато индустриалният преврат в Англия и в някои други европейски страни беше вече завършен. Ако непосредствената близост до Солун доведе до икономическия подъем на Кукуш през XVIII и първата половина на XIX в., тази близост до голямото пристанище предизвика сравнително рано безизходната криза в Кукуш и Кукушко от средата на XIX в. нататък. Евтините европейски фабрики и колониалните стоки нахлуха по нашите земи и съсипаха местното ръчно производство. Към 60-те години не остана ни помен от цветущото дотогава платнарство. В една дописка във в. «Македония» от 26 юли 1869 г. Кузман Шапкарев описва картинно как в Кукуш «промишлеността... от ден на ден ни отлетвит от ръцете ни». «Преди 20—30 години — пише той — овдешните жители всички бяха ткаячи;... всите почти се поминували с ткаене бели платна... но сега от как излегоха американските платна, се пресече всичко... По-лошото е това, що и за себе веке не ткаят, ами се вдали в пустите моди, басми, атлази и не знам какво още!» В своите записки Христо Македонски разправя, че през 1856 г. подхванал бащиния си занаят — да продава платна и памук, «но — казва той — излезна американът и съсипа нашата тая индустрия и търговия».¹⁸

¹⁶ К. Шапкарев, Описание..., стр. 409; същият, Материали..., стр. 50; Автобиография, издадена от акад. Ив. Снегаров, сп. «Македонски преглед», год. III, кн. 2, стр. 40; Хр. Македонски, Записки, стр. 12.

¹⁷ J. S. Etmannuel, Histoire de l'industrie des tissus, Paris, 1935, p. 16—17; устни сведения на Никола Петров.

¹⁸ Хр. Македонски, пос. съч., стр. 12.

След платнарството изпадна в криза и маслобойната промишленост. В Кукушко сусамът се сееше като втора култура след ожънването на ечемика и житото и се раждаше изобилно. Но «и той поминък — пише Шапкарев, — како што гледаме, хвати да си бере нозете; защо сусамово кукушко масло ся продава в Солун за ядене и горение (осветление — б. м.). Нѐ ето ти часът и в Солун нема къща без чясно (вероятно газово — б. м.) светло. Ето ти — продължава Шапкарев — едната нога на шарланът му се скърши, а от другата не малко кривит (куца — б. м.), против нея стои друго масло, слънчогледно ли или памучно, що идет от Европа.»¹⁹ Кукуш престана да се развива като промишлено средище. Тъкачеството пропадна безвъзвратно. Останалите занаятчийски отрасли не изчезнаха съвсем, но под ударите на европейската конкуренция изгубиха предишното си значение. Занаятчиите не работеха вече за широк пазар, а задоволяваха само ограничените нужди на града и околните села.

Упадъкът на ръчнопромишленото производство даде отражение и върху селското стопанство. Докато при развитата памукотъкачна промишленост Кукушкият край произвеждаше много памук (бубайк) и дори закупуваше още от Сярско, към 1870 г. памукът все още се обработваше, но се изнасяше в суров вид в Солун, а малко по-късно престана и да се сее. Намаля и производството на сусам. В целия Кукушки каймакамлък силно беше застъпено бубарството, а в Гевгелийската нахия отглеждането на «копринодавските буби» беше главният поминък на населението. «Но от няколко години — пише Шапкарев — не виреят и те (бубите — б. м.), та людето са попарени како с гореща вода.»²⁰ Западна също така лозарството и винарството главно поради наложения висок акциз (гьомрук) на виното и ракията. Нашите извори от онова време не говорят нищо за обработването на тютюн — култура, доста разпространена в Кукушкия край през XVIII в. Трябва да приемем, че тютюнообработването по една или друга причина е било изоставено.

Като рисува упадъка на промишлеността и занаятите, Шапкарев поставя въпроса: «Сега що още ни остануват?» И отговаря: «Воловете и нивите да ги ореме, да се мъчине и с големи мъки едно парче хлеб ячмен да ядеме. . . ораме, копаме, се мъчине, женееме, вършиме и житото им го носиме в Солун, та им го продаваме на европейските самсари — евреите, — и то повекето пъти на зиян» (загуба — б. м.). При настъпилата дълбока криза в селското стопанство доста чифлици преминаха от свикналите на разгулен живот турски бегове в ръцете на лихварите — «на солунските боляри, повикито гръкомисленници и евреи».²¹

*

С относително бързото развитие на занаятите и търговията през 20-те и 30-те години на XIX в. и с появата на слой от по-заможни граждани в Кукуш се създадоха и предпоставките за национално осъзнаване и изявяване на кукушани. Ако стопанският разцвет даде материал-

¹⁹ В. «Македония», бр. 35 от 26 юли 1869 г.

²⁰ Пак там.

²¹ Пак там.

ната база на Възраждането в Кукуш, катастрофалният икономически упадък, настъпил към 50-те и 60-те години на XIX в., даде особен боен характер на възрожденското движение.

Кукуш беше селище с почти чисто българско население — «от 1000—1200 домове вси почти Българо-Християнски с 50—60 само Турски».²² През тъмните векове на робството кукушани не изгубиха своята народностна самобитност. Народостният им дух се поддържаше от много разнообразни по характер и съдържание коледарски, лазарски и други старинни песни. «У българите особито кукушки — пише Шапкарев — ся съхранили такиви древни песни и гармонически гласове, какви що не съм слушал никъде другаде низ македонските българи.»²³ В Кукушко ревностно се поддържаха и предаваха от поколение на поколение старинни обичаи, които водеха началото си от езическо и раннохристиянско време. Такива бяха например русалийските хорà и ежегодните състезания, които наподобяваха олимпийските игри.²⁴

Въпреки наличието на обективно благоприятни народостни и обществено-икономически предпоставки Възраждането в Кукуш все пак закъсня — не можа рано да се прояви поради изключително силния натиск, упражняван от големия фанариотско-елински център в Солун. Фанариотите в никакъв случай не искаха да допуснат непосредствено пред вратите на Солун да изникне огнище на българщината. Тъкмо затова възрожденското движение в Кукуш се изрази в остра национална борба против Фенер, която в известни моменти доби ясно революционен характер.

През 30-те и 40-те години на XIX в. в Кукуш заедно със стопанското възможване все по-ярко почна да се проявява пробуденото вече национално съзнание. Материален израз на относителното забогатяване и на националното възраждане в Кукуш беше черквата «Св. Георги», голяма масивна постройка, изградена на мястото на старинен манастир на върха на едноименен хълм. Построяването на черквата беше всенародно дело. Мъже, жени, па и деца, наредени в непрекъсната верига от града, та до върха на хълма, предаваха от ръка на ръка стомни с вода, тухли и други материали, необходими за строежа. Черквата беше завършена през 1835 г. Поставеният над вратата каменен надпис, написан не на гръцки, а на църковнославянски, бележеше вече настъпващата промяна.²⁵

Встъпили в по-висш стадий на обществено-икономическо развитие и отърсили се от средновековния религиозен светоглед, кукушани не можеха да се задоволят с крайно оскъдните знания, получавани от килийните училища или от малограмотни учители-частни лица. В Кукуш до 30-те години на XIX в. — както пише Шапкарев — имало «некакви учители, кои учели по домовете си с месечна заплата по неколцина ученици само едно криво-лево четение Гръцко, а пишение никакво (защо

²² К. Шапкарев, Описание, стр. 408.

²³ В. «Македония», бр. 48 от 17 април 1870 г.

²⁴ К. Шапкарев, Русалии, Пловдив, 1884 г., стр. 7—20. Русалийските игри почваха от Коледа (Божик) и завършваха след дванадесет дни — на Богоявление (Водници). По своето съдържание те се коренят в езическите и раннохристиянски предания, в които се отразява преминаването от езичество в християнство.

²⁵ Непечатани бележки на Туше Деливанов.

и сами они не знаели)». В Кукуш за пръв път се откри през 1825 г. сравнително по-уредено, издържано от общината, училище с доведен отвън по-добър уж гръцки учител. Но и в това училище учениците едва «ся понаучили по нещо да пишат и пеят църковно», и то на гръцки. Това училище обаче далеч не можеше да задоволи нарасналите просветни нужди на града. Затова по-събудени кукушани — особено тези, които «били щастливи да вкусят от сладостите на науката» — се заеха да доведат в града образован и способен елински учител. Кукушки търговци-платнари, които редовно посещаваха пазарите на Западна Македония, спряха избора си на бележития учител-елинист Димитър Миладинов, учител през 1839—1840 г. в родния си град Струга. С него се бил сприятелил от по-рано още кукушкият буден търговец-платнар Нако С. Станишев. По почин на последния кукушани поканиха Димитър Миладинов за учител и през есента на 1840 г. той пристигна в Кукуш. По същото време кукушани построиха и нова училищна сграда.²⁶

Кукушани спряха избора си на Миладинов не случайно. Ако работата се свеждаше само до намиране на образован учител-елинист, такъв биха могли да намерят измежду солунските гърци. Изборът им падна върху Миладинов главно за това, защото той беше българин и като такъв беше известен на Нако С. Станишев.

Миладинов постави на здрави основи и първоначалното взаимно училище, и класното. Той преподаваше на гръцки език, но не пропускаше случай да разяснява и да превежда всичко на говоримия български език. По време на учителствването си в Кукуш Миладинов преведе някои най-често употребявани молитви от гръцки на народен говорим език, написани обаче с гръцки букви, за да могат свещениците да ги четат в църквите.²⁷

С тази си дейност Миладинов, макар и да беше «елински» учител, пробуждаше българското национално съзнание всред ученици и граждани. Това не избягна от очите на фанариота-владика Антим. Наклеветен като размирен елемент, Миладинов побърза да се раздели с кукушани, за да не попадне в затвора.²⁸

Миладинов престоя в Кукуш само две години. Училищното дело обаче не заглъхна. В Кукуш дълги години се подвизаваше като учител-елинист Андроник Йосифчев, ученик на Миладинов от Охрид. Кукушкото училище, следвайки дадената от Миладинов насока, продължаваше да буди съзнанието и да революционизира главите на любознателните граждани.

Кукушани бяха силно угнетявани от обстоятелството, че в града им, без да има каквито и да било гърци или гъркомани, трябваше да се преподава в училищата на непонятния за тях гръцки език. Не че не се намираха, макар и много рядко, люде, които да четат що-годе български или църковнославянски. Но това бяха необразовани, полуграмотни хора, негодни за учители. В Македония много трудно се намираха образовани и висококвалифицирани учители, които да могат да препода-

²⁶ К. Шапкарев, Описание... , стр. 409.

²⁷ Пак там.

²⁸ Пак там, стр. 410. За учителствването и дейността на Миладинов в Кукуш вж. Ив. Хаджов, Братя Дим. и Конст. Миладинови, София, 1944 г., стр. 26—27.

дават на български. Та сам Димитър Миладинов през първите години на учителстването си не знаел писмения български език. Това беше причината в Кукуш при напълно изяснено българско национално съзнание дълго време да се търпи гръцкият език в училищата. По-голямата част от грамотните граждани не научаваха, както трябва, и гръцки език. Обикновено те пишеха български думи с гръцки букви. В една дописка от Велес в «Цариградски вестник» (бр. 320 от 25 май 1857 г.) намираме следните редове, отнасящи се за Кукуш: «Тамо — казва се в дописката — жителите са чисти българи, но до сега пишеха с гречески слова български думи; получаваме прочее от ония ден едно писмо от тамошните жители, в което ни пишат да им проводим един български учител, за да им учи децата на матерний език, но и ми, като сме оскудни от учител, не можахме да им изпълниме желанието.»

В една дописка на «Цариградски вестник» мимоходом се споменава, че пръв учител на български в града бил някой си калугер от Зографския манастир.²⁹ Изглежда, този «първий български учител» ще да е научил преди идването на Миладинов някои граждани да четат и пишат на български. Много вероятно е въпросният светогорец да е отец Климент, за когото кукушани в едно писмо до манастира Зограф се отзовават с особена почит.³⁰

Кукушани настойчиво търсеха учители, които да обучават децата на български език. През 1857 г. те поканиха Димитър Миладинов и Ксенофонт Жинзифов, които по това време бяха в Прилеп, за учители, но при условие да водят обучението на български. По същото време те поискаха от архимандрит Партений Зографски в Цариград да им изпрати написаните и издадени от него учебници. Жинзифов веднага се отзова на поканата и тутакси пристигна в Кукуш. Елински учител там по това време беше Андроник Йосифчев. Миладинов, принуден от битолския владика внезапно да напусне Прилеп, беше побързал да се прибере в родния си град. Кукушани повторно помолиха Димитър Миладинов да дойде за учител в Кукуш.

Димитър Миладинов отговори на тази покана с едно трогателно и дълбокосъдържателно писмо, но написано на гръцки. «Мили мои — пише той — със задоволство прочетох вашето приятелско писмо и с възторг узнах вашите благородни чувства към славянството и образованието на нашия народ. Добре сте направили, дето сте писали на Партений за необходимите книги. Скачам от радост, като гледам вашия стремеж и любовта ви към майчиния език и особено затуй, че мнозина от юношите и свещениците са решили усърдно да учат славянския език, та подир няколко месеца да служат и божествената служба на стария наш прадядов език. . . Вие първи почвате в Източна Македония да изучавате нашия прадядов език, вие първи ще обезсмъртите в славянската история своето отечество. . . О, как ме е срам, загдето на гръцки ви излагам своите славянски чувства и само неотдавна почнах да чета, пиша и разбирам славянски. Но кой е причината за това? — Фанариотите-архиереи, които навсякъде са изгорили пергаментните славянски книги.» Като изказва омразата си към фанариотското духовенство и презре-

²⁹ В. «Цариградски вестник», бр. 465 от 9 януари 1860 г.

³⁰ М. Ковачев, Зограф — Изследвания и документи, София, 1942 г., стр. 338.

нието си към родоотстъпниците, Миладинов завършва писмото си с думите: «Съгласен съм с вашето предложение и скоро ще дойда.»³¹

През ноември 1857 г. Димитър Миладинов за втори път се озовава в Кукуш, посрещнат от всички с неопишуема радост. Както казва Шапкарев, кукушани «го пречакале като слезен от небесе».³² В Кукуш Миладинов завари дошлия преди него Жинзифов. Тези двама бележити представители на Възраждането в Македония бързо побългариха кукушките училища. Жинзифов пое ръководството на взаимното (първоначалното) училище, а Миладинов — на класното. С неопишуема радост кукушани — младежи, възрастни мъже, свещеници, даже стари хора — с жар се заеха да научат четмо и писмо на роден език.³³ «Подир урочните часове — пише Райко Жинзифов — женени вече хора, 20—25-годишни, посещаваха всеки ден училището и учеха църковнославянски и български език; даже хора на преклонна възраст учеха през свободното си време в дюкянчетата си да четат на български. Примера на младежите следваха и свещениците. . . Така Д. Миладинов през деня учеше децата, след обед учеше женени хора — младежи-занаятчи, свещеници, а вечер сам учеше българска история.»³⁴ Като виждаха как децата бързо — за една година — научават да четат и пишат по български, докато, за да научат четмо и писмо на гръцки, губели четири-пет години, кукушани масово пращаха децата си на училище.

Просветното движение обхвана и селата на Кукушка околия. В някои от по-големите села, като Междурек и др., имаше училища и от по-рано. С идването на Д. Миладинов в кукушките училища почнаха да постъпват деца и от околните села, та и от по-далечни места.

С усвояването на църковнославянско и българско четмо в църквите почнаха все по-често да се пеят отделни молитви на разбираем за слушателите език. Простият и корумпиран владика Мелетий отначало не оказа никакво противодействие на тези нововъведения. Димитър Миладинов беше успял да го убеди, че частичното въвеждане на славянски език не противоречи на патриаршеските наредби — затова се изучавал и църковнославянският език в патриаршеското богословско училище на остров Халки. «А бе, брате — бил казал Мелетий, — кой ги закача? Нека се учат и на български, и на французки, а ако искат и на дяволски — само да ме оставят на мира.»³⁵ Но когато на един празник учениците пяха в църква по време на цялата служба на църковнославянски и български, Мелетий побесня от гняв и заплаши гражданите с афоресване (отлъчване). Кукушани не се изплашиха от владишките заплашвания и поеха хвърлената им ръкавица.

За разигралите се събития в Кукуш от началото на 1858 г. черпим подробни сведения от сп. «Български книжици». Като се отбелязва безотрадното положение на много македонски епархии — Охридска, Битолска, Костурска, Мъгленска, Воденска, Струмишка, Поленинска,

³¹ Сп. «День», Москва, 1864 г., бр. 46, стр. 16—17; И в. Х а д ж о в, пос. съч., стр. 37—39.

³² К. Ш а п к а р е в, Автобиография, стр. 59.

³³ Сп. «Български книжици», ч. II, май 1858 г., кн. II, стр. 19.

³⁴ Сп. «День», бр. 46, стр. 17.

³⁵ Пак там. За повторното учителстване на Д. Миладинов в Кукуш и за разигралите се събития по това време вж. И в. Х а д ж о в, пос. съч., стр. 37—44.

Мелнишка, Сярска, Драмска и др., в статия, озаглавена «Кукуш», дословно се казва: «Дай, господи, кукушаните, които са всред среде поменутите епархии, да се учинат за них пример со своето пробудване и добро стремление! И непременно това скоро ще се сбие, ако толко кукужаните не охладяят во своята ревност, от която они сега силно са разпалени, и тога Кукуш ще се учини средоточна точка, от где любовта и народното образование как мълния ще се раздае из край в край по всите направления. И тога за неква чест и слава ще е достоен Кукуш не толко от съвременниците, но и от най-отдалеченото потомство. Народната история тѣа бележит тоа негово добро дело с неизгладими черти. Напротив, това вечна укоризна, срам и стид тѣа легнет на Охрид, Битоля и други по-главни градища за тяхното крайно закоснение в слепота и заблуждението.»³⁶

След тази възхвала, отправена към делото на Кукуш и «кукужаните», подробно се излага как се е развил конфликтът между владиката и кукушаните. «Владиката Полянинский³⁷ на желанието да введат кукужаните прародният язык в църквите се воспротиви и им каза, чи ако не се остават от «тоа нововведение», ще ги афориса, но они, далеко от да се боят от такви афоризма, така кратко и много умно му се отговориха: «Владико светий, ако вводиме мие в нашите училища и църкви блѣгарскийот си язык, мие со това, ни се чини, не толко не правиме некое богопротивно и лошо дело, но, напротив, много богоугодно и душеполезно, ибо блѣгарскийот язык е наш майкин язык, който един толко мие чисто и совершенно знаеме, кога, напротив, от грѣчкийот едно и едно слово не отбираме, а словото божие, как несомнено известно е всекому здравомислящему, требе да се проповедува на язык, известен на слушатели, инак проповеданѣто не може да се нарече проповеданѣ. Мие гледаме, що и божествените апостоли проповедаха евангелието на всите народи не на един язык всем, а на всекой народ на езикѣт му; на евреите по еврейски, на грѣците по грѣчки, на римляните по римски и прочее, инѣк не може да бѣде. И защо друго се превежда священното писание на всите язици, как не за тоа, що всекой народ да может да слушат на известен нему язык закон божий и най-нужните и необходими за него истини. . . ? И пак защо друго еще пред 1000 години, сиреч щом толко се кръстиха блѣгарите, се преведе священното писание на блѣгарский язык от Кирила и Методия со согласие и побуждание на цариградската церков, как не затова, що блѣгарскийот народ, на който и мие сме членове, да слушат законот божий и високите божествени и спасителни истини и да хвалят и славят бога на майкин си язык. . . » «С тия слова — заключава авторѣт на дописката, кукушаните му затнаха устата на владиката и он волею и неволею се замолча, но видимо сърцето му кипеше от гнев и ярост.»³⁸

След като така умело и логично защитиха правото си да слушат църковната служба на свой «майкин език», кукушани решиха съвсем да изхвърлят грѣчки език от черквите. Д. Миладинов превеждаше от-

³⁶ Сп. «Български книжици», бр. 10, кн. II от май 1858 г., стр. 19—20.

³⁷ Седалището на владиката бе Дойран (Поленин), но Кукуш даваше тон на борбата за българско училище и българска черква.

³⁸ Сп. «Български книжици», бр. 10, кн. II, стр. 21.

къси от богослужебните книги, а свещениците и учениците ги заучаваха. С голяма мъка кукушани си доставиха две евангелия — едно на църковно-славянски, друго на български. Най-сетне те намериха в Солун и доведоха в Кукуш образован светогорски монах-българин, който се съгласи да изнесе цялата църковна служба на църковнославянски и български, след като събранието на кукушките граждани прие върху себе си цялата отговорност пред владиката. На празника «Св. Троица» през 1858 г. църковната служба в Кукуш се извърши против волята на владиката изцяло на поняте народен език. Много е възможно службата да е извършил споменатият светогорец Климент, който от 22 април 1858 г. пребивавал в Дойран и Кукуш.³⁹ С изхвърлянето на гръцки език от черквите кукушани откриха явно фронт срещу владиката Мелетий.

Кукушани бяха повели борба против гръцките владци още от 1839 г. — след прокламирането на хатишерифа, с който се провъзгласяваше пълно равенство между поданиците на султана без разлика на вяра и народност. Хатишерифът, останал един празен книжен документ, все пак даде формално право на гражданите да бранят правата си. От 40-те години насам кукушани начело с Нако Станишев упорито се бореха против владешките грабежи и своеволия. Тази глуха борба, почнала срещу владиката Антим, продължи при неговия приемник Мелетий и се разрази в открита схватка след издаването на хатихумаюна през 1856 г., с който в по-категорична форма се провъзгласяваше равноправие на народите в Османската империя.

Хатихумаюнът подобно на хатишерифа беше един мъртъв акт. Но хатихумаюнът раздвижи духовете в Кукушкия край. Дори някои кукушани, осланияйки се на провъзгласеното равноправие, бяха вирнали глави, но скоро изпитаха действията на «хатата» върху гърба си — бяха пребити от бой. Въпреки всичко това българският църковен въпрос след хатихумаюна навлезе в нова, по-решителна фаза. Борбата се водеше не вече за дребни отстъпки, а за независима българска църква. В тази борба кукушани бяха на едно от челните места.

Още с въвеждането на български език в черквите борбата между кукушани и владиката Мелетий взе крайно остра форма. В писмо до Зограф от 4 май 1858 г. кукушани изразиха своето накупяло недоволство — по-право своята дълбока омраза към фенерското духовенство — и заедно с това разкриха косвено причините за избухналата остра борба против владиката Мелетий. Преди всичко те молеха най-настойтелно Зограф да вземе под свое покровителство кукушкия манастир «Св. Георги»: «Ей богу, отцы, честно ви уведомяваме защо ще да са способите да восприемнете честта и благословието от нашите първопросветители и равноапостоли Кирил и Методия. Само това е нужно да приемнете Монастирот под Началството на Главни Монастир. Доваждат проклети и лукави Гърцы и искат да го земат под своята си Гърческа власт. Но ние, ваши внуци, колкото они са сылат да ни посвоят, толкова мы силно ги отгонваме, щото даже и в церквата ни наченахме по славенски да пееме.» След това кукушани се оплакват, че и до днес гръцки владци ги мъчат, призовават бога и султан Абдул Меджид да ги отърват от ръцете «гръцки владички», които наложили и взели от града им 300 хиляди гроша глоба,

³⁹ М. Ковачев, пос. съч., стр. 38.

и наново молят Зограф да вземе манастира, чийто храм е посветен на св. Георги, под своя власт.⁴⁰

От писмото става ясно, че кукушани особено много държали черквата «Св. Георги» да мине в ръцете на независимия от фанариотските владци Зограф, за да не бъде под юрисдикцията на Мелетий. От писмото личи още, че градът платил много голяма сума на фенерското духовенство. Опитите на Мелетий да спъне българославянското богослужение и нечуваното ограбване на града предизвикаха кукушани открито да се опълчат против алчния и корумпиран владика.

В писмото си кукушани съобщават още, че старото им училище едва побира 150 ученици, а биха се събрали и 500, ако училищната сграда би била по-широка. Като съобщаваха, че са почнали да събират материали за ново училище, те търсеха помощ от Зограф: «Заради новото училище всемирно ви се молим и ви целуваме Десниците да благоволят да дадете хилядо Австрийски желтици сос файда.»

В обстановката на остра вражда с фанариота Мелетий кукушани се заеха да строят ново училище. За тази цел, както личи от гореприведеното писмо, те поискали заем от манастира Зограф. Дали исканите «хилядо Австрийски желтици» са им били дадени, не е известно. Повероятно е, че молбата им не е била удовлетворена. Така или иначе, кукушани успяха през лятото на 1858 г. да построят по-широка училищна сграда и да създадат в града училище, което при тогавашните условия би могло да служи за пример на много градове в Македония.

За състоянието на кукушките училища ние разполагаме с богати сведения от Егор П. Южаков. Русите Виктор Рачински и Егор Южаков посетиха Кукуш в края на 1858 и началото на 1859 г. В града те пресяха цял месец и можаха добре да опознаят както училищното дело, така и настроенията на кукушани. Впечатленията си от Кукуш Южаков напечати в издаваното от Некрасов при близкото участие на Чернишевски списание «Современник» под заглавие «Месец в Болгарии». Рачински и Южаков с удивление и възторг говореха за будното войнствуващо национално съзнание на кукушани. Южаков не намира думи, за да изрази радостта и удивлението си от добре уредените училища в Кукуш. «На пътя от Атон за Солун — пише Южаков — аз посетих в населените с гръци села гръцки училища. Но нима могат те да се сравняват с училищата в Кукуш! Над гръците не тегне така силно турското иго. . . Те имат покровители пред турското правителство в лицето на своите духовни власти; следователно те имат повече възможност да устроят добри училища. А какво представляват тези училища? Къщичка като наш хамбар, стая като наш обор — без под, без пейки и маса, даже и без прозорци. В тях е душно и влажно (такива са училищата в Агиос Никита и Агиос Никола, селища по големина равни на Кукуш). В сравнение с гръцките какъв контраст представляват българските училища! Всеки би казал «българите са богат народ». А като се взреш в българите, като се вгледаш в техния тежък живот, виждаш, че това е народ смазан, убит, поразително беден, върху когото тегне двойно иго. От такъв ли народ ще очакваш хубави училища? В действителност излиза «да» — има ги!

⁴⁰ М. Ковачев, пос. съч., стр. 340. Под «лукави Гърци» кукушани разбираха фанариотската мафия, а не гръцкия народ.

Училището в Кукуш е твърде хубаво. . . Голяма стая, в нея 25 чина, доста хубава катедра за учителя; в стаята е светло, подът, стените — всичко е чисто — какво още? Българите дават и последния си грош за образованието на децата си. При това в гръцките училища аз видях от 20 до 50 ученици, а тук — 250, и то само в низшия отдел, а има още и горен отдел, който заема друго здание, по-хубаво и още по-чисто.»⁴¹

Пристигането на Рачински и Южаков предизвика неопишуема радост всред кукушани. Настанени във владишкия конак (владиката, прогонен от Кукуш, по това време пребиваваше в Дойран), гостите руси бяха обкръжени с изключително внимание. «С какво любопитство, с каква радост — пише Южаков — те (кукушани — б. м.) гледаха на нас, далечните пришълци, своите братя. Това приличаше на среща между двама братя, които дълго време не са се виждали. Те не биха се оглеждали с по-голяма радост от тая, с която добрите кукушани гледаха на нас.»⁴² Гражданите се надпреварваха да ги канят по домовете си с думите «да изпием благо пияне, да изядем сладко ядене». В същото време кукушани гледаха да използват гостите руси за затвърдяване на църковно-просветното дело в града.

Както видяхме, кукушани бяха решили вече да не се съобразяват с волята на владиката и да служат в черквите си на български език. Лошото беше, че поповете им не познаваха църковнославянския, нито писмения български език и нямаха на ръка всички богослужебни книги. Поради всичко това мъчно можеха да изкарат цялата служба на църковнославянски или български. Затова, когато Рачински и Южаков пристигнаха в града, кукушани веднага ги помолиха да им прочетат по случай деня на св. Спиридон (патрон на шарлаганджиите) църковната служба на славянски. По повод на тази молба Южаков възкликна: «Боже мой! Този народ, от който ние взехме църковнославянските книги, който ни научи да четем и пишем на славянски, този народ сега ни моли да му прочетем служба на славянски език.»

На 12 декември Рачински и Южаков отиват в черква. «В черквата — пише Южаков — викове, шум, такава врява, че нищо не се чува. Ние си пробиваме път към клироса. «Руси, руси» — се понесе по целия храм.» Рачински почва да чете. Неопишуема радост обзема всички. «Мнозина — казва Южаков — плакаха от скръб, че нямат славянско богослужение, и от радост, че го слушат.»⁴³

В продължение на десет дни, от 15 до 25 декември, Южаков учеше и научи учениците от класното училище и поповете да четат на църковнославянски.⁴⁴ С това той помогна да се затвърди напълно славянобългарското богослужение в кукушките черкви.

По време на едномесечното си пребиваване в Кукуш Южаков добре опозна кукушани. Той остана поразен от бойкото им национално съзнание и родолюбие. Кукушани — както бележи Южаков — така ненавиждат фанариотите, че за тях няма по-голяма обида от прозвището

⁴¹ Сп. «Современник», 1860 г., кн. 10, стр. 198.

⁴² Пак там, стр. 196.

⁴³ Пак там, стр. 199.

⁴⁴ Пак там, стр. 206.

«грък».⁴⁵ Тази омраза беше плод на фанариотската грабителска и денационализаторска политика, на която кукушани бяха подложени от векове. Кукушани, които не се поддадоха на елинизаторския натиск на Фенер и не допуснаха да се загнезди в града им гъркоманството, сега отстояваха мъжествено народността си от всяко посегателство. «Въпреки тежката си орисия — пише Южаков — те остават верни на себе си — пазят в себе си горещ патриотизъм при всички усилия на враговете им да ги направят турци или гърци. . . . Аз сега гледам на българите като на народ с богати заложби за добро, за да не кажа — за велико.»⁴⁶

В изблик на патриотични чувства кукушани по почин на гостите руси се заеха да чистят езика си от гърцизми, като придадоха на тази патриотична проява форма на забавна игра. Мъже, жени, па и деца поеха доброволно задължение да плащат определена глоба в полза на училищната каса за всяка волно или неволно употребена гръцка дума. «Започна се — пише Южаков — пресмешна сцена. Българите почнаха един друг да се дебнат и улавят — викове, шум, смях следваха подир всяка наложена глоба. «Дайте ми нож» — се провикна един, който за пети път вече беше платил глоба. «Защо ти е?» — попитаха го другите. «Аз ще си отрежа езика, за да не излезе от него нито един звук на гръцки — отговаряше този на шега, — инак и кесията ми ще изпразни този проклет гръцки език.»⁴⁷

Изключителното внимание и обич, оказани на руските гости, бяха в същност израз на обич към Русия, на надежда за освобождение и помощ от братския руски народ. Рачински и Южаков по време на едномесечното си престояване в Кукуш бяха непрекъснато гости в една или друга къща, ходеха по сватби и годежи, винаги придружени от маса граждани. Кукушани не изпускаха случай да изкажат болката си — да се оплачат от турци и фанариоти, да излеят мъката си, особено под влияние на рачията и виното, в старинни хорови песни. «Първият тост във всяка къща и при всяко угощение — пише Южаков — беше «Нека е жив цар Александър» и прибавяха с шепот «да изкърши турците сос гърците.»⁴⁸

Когато най-сетне Рачински и Южаков заминаха, целият град излезе да ги изпраща. Мъже, жени и деца далеч извън града — на цели километри — придружаваха гостите руси. На прощаване жените обдариха гостите, децата-ученици плачеха и всички запяха съчинената от Жинзифов песен: «Ето ние се разделяме. Вие заминавате оттатък сини морета и високи планини, ще се видим ли пак някога? Тежко ни е да се разделим с вас. Плачете планини, реки, долини и езера.»⁴⁹

Кукушани изпользуваха пребиваването на двамата руси — представители на Славянския комитет в Москва, — за да изпратят свои хора

⁴⁵ Сп. «Современник», 1860 г., кн. 10, стр. 202. Трябва изрично да се подчертае, че омразата на кукушани беше насочена към фанариотската мафия, която ги ограбваше безмилостно и се стремеше да обезличи национално българските маси. Към останалите гърци отношението на кукушани беше толерантно, дори приятелско. Попадналите в Кукуш като кайджии (дробители на тютюн) или работници в шарлаганджийниците гърци бяха приемани най-радушно. Някои от тях така се сродиха с кукушани, че взеха дори активно участие във възрожденското, а по-късно и в революционното движение.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ Пак там, стр. 203.

⁴⁸ Пак там, стр. 202.

⁴⁹ Пак там, стр. 218—219.

да следват висша наука в Русия. През 1859 г. за Русия заминаха Ксенофонт Жинзифов, Константин Нако Станишев и Никола Тено Делииванов.

Изграждането на относително добри български училища и въвеждането на български език в черквите силно смутиха фанариотското духовенство. Кукушко-поленинският владика беше остро порицан от солунския митрополит Неофит, загдето беше допуснал пред вратите на Солун да се въведе български език в черквите и училищата. Владиката Мелетий, побеснял от дързостта на кукушани, прибягна до клевети и открити гонения. Тогава кукушани подхванаха по-смело борбата против омразния владика с намерение да се отърват един път завинаги от фанариотските владици. Кукушани първо изложиха своя протест против нетърпимото поведение на алчния за пари и морално разложен владика пред солунския митрополит Неофит. Протестът им обаче не беше взет под внимание. Сам Неофит беше, така да се каже, ортак на Мелетий в ограбването на Кукушко-Поленинската епархия.

През април 1859 г. кукушани изпратиха специална депутация в Цариград, за да поднови своя протест и пред патриарха. «Мнозина от кукушките жители — бележи в. «България» — ся намират сега в Цариград, за да издирват злоупотребленията, които тамошният владика сторил. Между другите укори, които отдават на тоя служител, видим укори, противни на доброто поведение християнско и нравити.»⁵⁰ Мелетий вземал млади девойки под свое «духовно наставничество» и ги правил свои наложници. За поддържане на фаворитките си той пратил стотици хиляди грошове. Протестите пред Портата и патриаршията в Цариград останаха без резултат. Мелетий продължаваше да върлува в епархията. Но и кукушани не се стъписаха. По селата се отваряха български училища, а в с. Богданци през май в присъствието на владиката и против неговата воля апостолът се прочете на български.⁵¹

В дописка от Кукуш от 17 август 1859 г. надълго и нашироко се излагат безчинствата на владиката и борбите против него. «Преди единадесет години — пише дописникът — беше ся определил за епископ в нашата епархия (Полянин) преждебившия Китрийский епископ Мелетий. Той епископ, като нарочито да беше пратен не да пасе словесното стадо Христово, но, напротив, да го губи; не да бъде за него со своите дела образ и пример на всека добродетел, но, напротив, да му подава со развратното и богохулно свое житие пример на всите беззакония.»⁵² Напрасно всичката епархия три пъти востана против него и се отнесе с жалби до великата черков, напрасно представляваха соблазнителните, богохулните, нестерпимите и вопиющите на небо негови беззакония, притеснения и угнетения на великата черков, нъ великому нашему удивлению, вместо да накаже прилично и да изпади от стадото той вълк во овча кожа, напротив, го защищаваше и оправдаваше. Тога мие познахме каква е работа и че злото имало глубоки корени, сиреч мие идехме да ся плачем от вълк на тигрове.»⁵³

⁵⁰ В. «България», год. I, бр. 3 от 21 април 1859 г.

⁵¹ Пак там, бр. 19 от 1 август 1859 г.

⁵² Редовна притурка на в. «България», бр. 2 от 7 септември 1859 г.

⁵³ Пак там.

Но когато Мелетий стана вече «нестерпим», кукушани се отнесоха до солунския митрополит с молба да ги избави от Мелетия и да им даде достоен за званието си епископ, който «да може да изцели всичи рани на стадото, причинени от първият епископ», и при това да бъде българин. Кукушани посочиха дори трима български владци, измежду които да се избере един за тяхната епархия.⁵⁴ Както става ясно от друга дописка от 23 август 1859 г., протестът на кукушани бил подкрепен от всички села на епархията. «Всичките села — казва се в дописката, — като слушаха нашето справедливо действие, с велика радост ни писаха тяхното съгласие със нас и ни молиха да им пратим един човек с нашата жалба, за да ударят вулите (печатите) и тия.» Кукушани изпратиха свещеник Константин да събере печатите от селата. Научил за това, Мелетий арестува поп Константин и сам тръгна да събира подписи и печати за своя «харзувал» до солунския митрополит, като на селските първенци раздаде пари «да ударят печатите и да съдействуват със него със мучение над сиромасите».⁵⁵

Изпратеният от солунския митрополит епископ-анкетър, получил от Мелетий няколко хиляди гроша, явно взе страната на владиката. «Наместо да изпитува нашите болки — казва се в дописката за анкетъра, — он са притворява как вълк во овча кожа, как лъжовен апостол и лицемерен соделател ни отварва евангелието и ни прилага притчи за мир — сиреч да се простим със негов събрат Полианинският волк.» Тогава кукушани направиха ново оплакване и го поднесоха на солунския митрополит чрез Нако Станишев и Атанас (Кушовалиев — б. м.). Неофит изпрати нови трима «екзархи» и обеща, ако оплакванията против Мелетий излязат верни, да го смени с друг, желан от гражданите владика.⁵⁶

Поведението на развратния Мелетий беше така очебийно скандално — той направи опит дори да прогони самите «екзархи» с шайка от пияни бандити, — че анкетата излезе неблагоприятна за него. Солунският митрополит най-сетне реши да го смени. Но вместо да назначи посочен от гражданите епископ, Неофит изкара епархията на «мезат» (търг — б. м.). Едни дадоха 100 хиляди гроша, други 150, 200, 250 хиляди, а «Яков Потамонский като по-богат с български парички даде 300 000» и получи епархията. «Така Солунският митрополит — пише дописникът — ни продаде живи пак на грък владика, без да си изпълни първото обещание», за да спъне «умственото и нравственото развитие на българският народ» и да получи 300 хиляди гроша. «От тука — заключават кукушани — можеме да познаеме, че рибата смърди от главата; лоши са и безсовестни и даже, можеме да речеме, безбожни първите правители на църквата.»⁵⁷ От патриаршията те не очакваха вече нищо добро за себе си. Тогава в борбата си против Фенер и в защита на своята народностна самостоятелност кукушани прибегнаха до крайни средства, които за времето си имаха значение на същински революционен акт.

В тази драматична борба против Фенер и фанариотския владика кукушани проявиха завидно единодушие. В. Чолаков, посетил Кукуш

⁵⁴ Редовна притурка на в. «България», бр. 2 от 7 септември 1859 г.

⁵⁵ Пак там.

⁵⁶ Пак там.

⁵⁷ Пак там.

в края на ноември 1858 г., с удивление бележи, че в Кукуш не съществувало разногласие по въпросите на просветно-църковната борба.⁵⁸ Това проявено единодушие, разбира се, не означава, че в Кукуш не съществуваха класови противоречия между богатата върхушка и народната маса. Тези противоречия бяха чувствително притъпени точно по време, когато пламна борбата против Фенер, поради настъпилата остра икономическа криза. Тъкачеството на платна и търговията с платна, които даваха препитание на голяма част от жителите на Кукуш, безвъзвратно пропаднаха под ударите на конкуренцията на фабричната промишленост. При настъпилата криза, която засегна и бедните тъкачи, и търговците на платна, па и останалите занаятчии, се изгради единомислието в борбата против грабителската и денационализаторска политика на Фенер.

*

Кукушани водиха дълга и упорита борба за изгонване на Мелетий. Но когато епархията беше продадена пак на фанариот за 300 хиляди гроша — сума, която трябваше да се изкара покрай редовните владишки данъци от гърба на населението, — те решиха да направят всичко възможно, но да се отърват един път завинаги от игото на Фенер.

След Парижкия мир през 1856 г., с който приключи злополучната за Русия война, Франция и Англия добиха в качеството си на «съюзници-покровители» изключително влияние в Османската империя. Под покровителството на Наполеон III, а и на самото турско правителство католическата църква разви особено силна пропагандна дейност. Неотстъпчивостта на фанариотската патриаршия по българския църковен въпрос подхранваше надеждите на католическите мисионери да откъснат българския народ от православието, а заедно с това от влиянието на православна Русия. Католическата пропаганда се водеше под лозунга: «Приемете унията с Рим, т. е. признайте главенството на папата, за да се отървете автоматически от игото на Фенер.»

Католическите мисионери в Солун зорко следяха драматичната борба на кукушани с Мелетий. Когато вместо отстранения Мелетий солунският митрополит продаде епархията пак на фанариот, кукушани в гнева си бяха готови да се съюзят дори с дявола, но да не допуснат фенерски владика в епархията. Този момент именно използуваха католическите мисионери от ордена на лазаристите и предложиха на кукушани да приемат унията, така да се каже, на приемливи условия.

На 12 юли 1859 г. кукушани се обърнаха с прошение до папа Пий IX, което в същност беше акт за приемане на унията. В прощението надълго и нашироко се излагаха падението и покварата на висшия патриаршески клир, безчинствата на владиците изобщо и по-специално безчинствата на кукушко-поленинския владика Мелетий — «един от най-прочутите в своето распутно и развратно житие». «Единадесет години има — пишеха кукушани, — от как он епископствува или по-добре да речем, от как неистовствува он в нашата епархия като некой бесен вълк в овчо стадо. Нема грех, нема беззаконие, което он явно или тайно да не е сотворил.»⁵⁹

⁵⁸ Сп. «Български книжици», бр. 24, ч. III, кн. II от декември 1858 г., стр. 333.

⁵⁹ В. «България», год. I, бр. 25 от 12 септември 1859 г.

След този увод кукушани обуславяха със специална мотивировка целите, които ги бяха накарали да приемат унията. «Тога ний, за да можем да съхраним верата си цела и неповредима, както сме я приели от предците си, и да запазим себе си от разсипаното и развратното това гръцко духовенство, ний твърдо решихме да го оставим и да се обърнем и да припознаим Негово Святейшество Папата Пий IX и неговите наследници на апостолското седалище за духовен началник над нами със следующия начин.»⁶⁰

След това кукушани излагаха в пет точки условията, при които приемаха унията. В първата точка те заявяваха, че се свързват с престола на св. Петър и признават главенството на папата. В следващите точки се уточняваха и самите условия: «2-о. Ний желаем и следователно молим Пия IX никакво изменение да не се направи в наредити (обичаи, тържества, богослужение) църковни и в раздаването на тайнствата, и в състоянието на нашите свещенници, и в езикът, по когото ще се правят църковните молитви между нас, който език е старият български или славянският. 3-о. Нашата епархия ще се ввери на един архиепископ, избран с нашите общи желания, на което избране ще помолим Пия IX да даде своето одобрение. 4-о. Архиепископът и духовенството, които ще управляват епархията и енориите, треба да са сички българи, под заповедта и покровителството на Пия IX и на наследниците му. 5-о. Училищата треба да са под управлението и грижите на архиепископът и епитропити. Българският език с народните си букви и характери ще бъде секога главният език и основата на учението на младежите. Учителите ще са избират от архиепископът и от епитропити и тия последните ще са избират от народът. С тоя начин ния молим Негово Святейшество Пия IX да ни приеме в стадото си и под крилата си. Такова е съединението, което искаме да имаме с апостолското седалище. . . Най-после ние молим Негово Святейшество Пия IX да пригласи за наша полза французкото правителство, за да ни защитава при изрядният наш самодържец Абдул Меджид против секое несправедно притеснение и гонение, които зломисленото безсовестно гръцко духовенство може да дигни против нас. Най-сетне, като сме уверени, че нашите покорни моления ще са услышат, ние подписваме с сичко почитание.»⁶¹

Както се вижда от гореизложения документ, кукушани приеха унията при условия, които да не ги обвържат тясно с католицизма, защото, както често се изразяваше Нако Станишев (главният инициатор за приемането на унията), «ако гръцките ноти са природни — косчени, католическите са железни и еднъж като падне човек в них, не може вече да се изчепи».⁶² По-нататъшното развитие на събитията явно показва, че унията в съзнанието на кукушани беше по-скоро тактическа маневра, възприета като удобно за момента средство за изгонване на фанариотското духовенство и за затвърдяване на извоюваните вече придобивки — изхвърлянето на гръцки език от училищата и черквите.

Без да се смята унията за правилна стъпка, скъсването с патриаршията само по себе си беше революционен акт, който даваше насока на борбата против патриаршията в общобългарски мащаб.

⁶⁰ В. «България», год. I, бр. 25 от 12 септември 1859 г.

⁶¹ Пак там.

⁶² К. Шапкарев, Материали. . . , стр. 56.

Станалото в Кукуш силно раздвижи българската общественост и изплаши не на шега патриаршията. В. «България» — орган на католическата пропаганда в Цариград — посрещна с радост приемането на унията и в обширна статия призова целия български народ да последва примера на кукушани, за да се отърве един път завинаги от потъналата в поквара патриаршия.⁶³ «Цариградски вестник», който държеше за православието и поддържаше курс за разбирателство с патриаршията, направи опит съвсем да омаловажи станалото в Кукуш. «Слуховете — пише «Цариградски вестник» в бр. 452 от 10 октомври 1859 г., — които ся бяха раздали, че кукушките наши българи били пожелали в Римската църква да влезат, совсем си немаат местото. Нашите българи са крепки в православието си и ако да беше ся случило такова нещо, ми бихме казали, че тии българи не треба да са били чисти българи, ами са били от жилка павликянска.»

Унията беше факт неоспорим. Кукушани почти единодушно — с изключение само на 40 къщи — приеха унията. Между подписалите прошениято имаше и четирима свещеници. Началникът на лазаристите — монсенъор Борè — сам отиде в Кукуш, докара един-двама униатски попове и побърза да доведе католически калугерки — «сестри милосердия», — с помощта на които да се уредят български униатски училища и да се създаде истинска униатска църква.

Успехът на католическата пропаганда в Кукуш сериозно разтревожи българските ръководители на църковната борба и стресна патриаршията. От страх да не изпуснат от ръцете си ограбваните български маси, фанариотите станаха по-отстъпчиви. От друга страна, отчаяната постъпка на кукушани застави ръководителите на църковната борба да преминат към по-смели действия, за да не се стигне до раздвоение в народното движение.

Патриархът сам помоли видния свой противник — водителя в борбата за независима църква Иларион Макариополски — да отиде в Кукуш и да възвърне кукушани към православието. В изпълнение на тази сложна мисия Иларион замина за Кукуш на 12 септември 1859 г. В Кукуш се озова и монсенъор Борè. Между православния епископ Иларион Макариополски и католическия мисионер Борè почна драматична схватка, подсилвана от груби нападки между привържениците на унията и противниците ѝ.

Иларион с пристигането си още в Кукуш влезе направо във връзка със самите инициатори на унията. Мисията му лесно се увенча с успех въпреки отчаяните опити на папските мисионери да запазят току-що спечелените позиции. Кукушани се съгласиха да се отметнат от унията, при условие че ще им се назначи за владика посочен от тях българин. Шапкарев, дългогодишен учител в Кукуш, дава интересни сведения по отмятането от унията, почерпени от самите кукушани, а най-вече от Нако Станишев. Както предава Шапкарев, било уговорено кукушани да поискат за свой владика самия Иларион Макариополски. Но скоро те се поразмислили и променили решението си. От името на другарите си Нако Станишев заявил на Иларион Макариополски — Шапкарев предава дословно това, което е чул от самия Нако: «Ваше

⁶³ В. «България», год. I, бр. 25 от 12 септември 1859 г.

Преосвященство! Ти не прилича да бъдеш наш владика-епископ; Тебе ти се стои да станеш Българският Патриарх. Иди в Цариград, провъзгласи се за независимостта на Българската Църква, стани Българският патриарх, та ако идеш на заточение, да отидеш като наш патриарх поне и ако пострадаш, за цел Българският народ да пострадаш, а не за един Кукуш наш, за една шепа люде. . .» Тогава кукушани със съгласието на Иларион поискали с писмо до патриаршията да им се назначи за владика архимандрит Партений Зографски, българин от Галичник, добил образованието си в Русия, радетел за българска книжовност и борец против затъналата в кал фанариотщина.⁶⁴

Патриаршията се видя принудена веднага да изпълни желанието на кукушани. Партений Зографски набързо беше ръкоположен за епископ и избран от патриаршеския синод за владика на Кукушко-Поленинската епархия. Така гр. Кукуш пръв измежду всички градове в България и Македония успя да се наложи на патриаршията и да разреши за себе си църковния въпрос — да се сдобие с българин-владика.

Кукушани се ласкаеха от вярата, че те именно са внушили на Иларион Макариополски идеята незабавно да скъса с патриаршията и да се поведе борба за самостоятелна българска йерархия. Както разправя Шапкарев, «Нако Станишев бил повикан в Цариград посредством деда Илариона, за да даде на цариградските българи потребните разяснения върху кукушкия църковен въпрос и върху унията, а на дело, за да повтори и пред них насърчителните си думи за независимостта на българската йерархия, които предварително бе казал деду Илариону». На едно събрание на ръководителите на църковната борба и на външните представители по църковния въпрос Нако според неговия собствен разказ, предаден от Шапкарев, вдигнал тост за «българска независима йерархия», като изтъкнал, че е губив време да искат правдини от патриаршията.⁶⁵

Възможно е Нако Станишев да е направил горните внушения — Шапкарев ги приема «за верни и тъчни» — както пред Иларион, така и пред българските първенци в Цариград. Но не толкова тези внушения, колкото примерът на кукушани и разигралите се в Кукуш събития повлияха за навлизането на църковната борба в по-решителна фаза. Сам Иларион Макариополски изтъква поуката, почерпена в Кукуш. «Аз ходих в Кукуш — казал той — и научих един нов урок. Нещеш ли един владика, изхвърли името му из черквите си; нещеш ли патрика, същото направи.»⁶⁶ Тази идея на Иларион, подсказана му от кукушкия случай, беше възприета от цариградските дейци по църковния въпрос и грижливо обсъждана още преди великденската акция през 1860 г., когато стана фактическото скъсване с патриаршията. Нужно е било само работата да се нагласи така, че инициативата за това скъсване да излезе от народа — нещо, което действително отдавна се е желало от българските народни маси.

Победата на Кукуш в църковната борба беше първият пробив във фронта на фанариотщината. Тя показва, че само с решителни и в известен смисъл революционни методи на борба може да се постигне еманципацията на българската народност.

⁶⁴ К. Шапкарев, Материали. . . , стр. 52.

⁶⁵ Пак там, стр. 52—55.

⁶⁶ М. Арнаудов, Иларион Макариополски, София, 1925 г., стр. 174—175.

Ватикана претърпя неуспех в кукушкия случай, но не се отказа от своите агресивни попъзлования. Ползувайки се от благоволенieto на турските власти, нейните мисионери не прекратиха опитите си да задържат поне част от кукушките граждани към унията. А сетнешното развитие на работите в Кукуш идваше да улесни донякъде техните попъзлования.

*

Партений Зографски беше посрещнат на 14 ноември 1859 г. най-тържествено като истински народен пастир. Народът масово се стичаше да чуе службата на владиката-българин. «Народ имаше безчислен, торжеството беше блистателно и радостта благочестива и обща», «от свят що беше, не може човек да издиши» — с такива изрази дописките от Кукуш предаваха радостта, с която Партений беше приет. Два дни след пристигането на Партений Иларион напусна Кукуш.⁶⁷

В дейността си на владика Партений се показва като народен църковен ръководител. Той намали владичината от 20 на 10 гроша, отделяше по-голямата част от събраните суми за поддържане на училищата, съдействуваше за отварянето на нови училища по селата, заменяше гръцкия език в черквите и училищата с български, принуждаваше «да учат българският език ония, които като папагали на гречески служеха, без нищо да разумяват нито те, които четяха, нито християните, които ся черкуваха», и въведе изучаването «история болгарска».⁶⁸ Цялата тази дейност пряко или косвено подкопаваше устоите на фанариотщината. Партений в същото време водеше непрекъсната борба против унията.

Примерът на кукушани и дейността на Партений в Кукушко-Поленинската епархия оказваха силно влияние върху българите от съседните епархии и ги подбуждаха все по-смело да се борят против своите владци. Това именно сериозно плашеше фанариотското духовенство начело със солунския митрополит Неофит. За фанариотите Партений беше трън в очите. Неофит ненавиждаше новия владика-българин още и за това, защото с избирането на Партений изгуби тристата хиляди гроша — сумата, за която беше продал епархията на фанариота Яков. Партений беше силно ненавиждан и от папските агенти.

Още с идването на Партений солунският митрополит Неофит почна да групира около себе си свързаните с Мелетий продажни елементи от епархията и да кове интриги против българския владика. Неофитовото оръдие Яков Потамонски направи махзар против Партений и се зае да събира подписи от епархиотите. В Кукуш нито един гражданин не се подписа под този скверен пасквил, но в Дойран махзарът «беше подписан от няколко недобри и развратни хора».^{68а} Клеветническата кампания против Партений беше насочена и против кукушани. Това беше отчаян опит на фанариотите да върнат старото положение в Кукушко-Поленинската епархия. След двегодишни усилия фанариотът Неофит изкова най-сетне

⁶⁷ В. «Цариградски вестник», год. X, бр. 459 от 28 ноември 1859 и бр. 465 от 9 януари 1860 г.; редовна притурка на в. «България», бр. 12 от 23 ноември 1859 г.

⁶⁸ Пак там, год. XII, бр. 45 от 4 ноември 1861 г.

^{68а} Сп. «Македонски преглед», год. X, кн. 3 и 4, стр. 109—110 — писмо на Партений до ефорията на Цариградската църква от 27 декември 1859 г.

куп лъжливи обвинения срещу Партений и го изкара пред фанариотския духовен съд.

В дописка от Солун с дата 15/27 август 1861 г. до в. «Дунавски лебед» се съобщава, че солунският митрополит «от няколко дена насам със сила е докарал полянския епископ българина Партений и му иска пари. Партений нема от де да му даде, защото не зема от бедните християни. . . Он — продължава дописникът — е истински духовен пастир и народът е твърде доволен от него, защото го поучава и са старай за неговото развитие и учение.»⁶⁹ В друга дописка от 10 октомври 1861 г. до «Дунавски лебед» се съобщава, че в Солун се свиква църковен събор, за да съди Партений заради неговите «ереси и нововъведения!!!» Дописникът обяснява в какво се състои Партениевата ерес: «Първо, що он не държи в конакот парамена (наложница, покрита под това имя) и анепсии (братовчедки уж за извинение пред света) според общото правило на фенерските владици. Второ, че он много свалил всичките владишки даванини, така що от двесте хиляди гроша, що приносеше напред неговата епархия, Полянка, сега не приноси и чътвъртата чяст. Това, както казуват, е най-голямото престъпление партениево и с тая ерес он съблазнил сичките околни епархии и от тая ерес голема щета имат сиромасите владици. Трета ерес и нововъведение е, чи Партений въвел в чърквите и училищата на епархията си българскиот язык и с нея съблазнил българите от съседните епархии.»⁷⁰

Изкарвайки Партений на съд, солунският митрополит Неофит се зае да изкове и обвинения срещу него, произхождащи от самата епархия. В дописка до «Цариградски вестник» (год. 12, бр. 45) от 4 ноември 1861 г. дословно се казва: «Партии ужасни ся са появили в Полиянската епархия и едни са мучат да свалят тойзи български владика и на местото му да турят кого? — познайте. Искат да го заместят с Мелетия. . . , против когото толкова движения бяха станали преди две години, за да го махнат. . . Други же, които и от начало ся го искали, пак постоянно него да искат и изпратили са пространни прошения в Цариград до Високата порта и Великата църква.»

Партията на Неофит и Мелетий се състоеше от няколко дойрански чорбаджии и шепа подкупени хора в Кукуш и по селата. Но това беше достатъчно солунският митрополит да намери основание за преследването и осъждането на Партений. Владишкият съвет наистина осъди Партений и го отстрани от епархията. Но Партений, окуражен от подкрепата и протестите на кукушани, обжалва решението на събора пред патриаршията и поиска да се анкетира делото.

Солунският митрополит направи нов опит да привлече някои от кукушаните на своя страна. През май 1862 г. той посети Кукуш и «в пребивание на 4 дни труди са със секакъв начин да принуди гражданите да са подпишат, както или са съедини епархията със солунската, или да им прати владика, когото он сака: Нъ напразно, не сполучи да земе под-

⁶⁹ В. «Дунавски лебед», год. II, бр. 52 от 26 септември 1861 г.

⁷⁰ Пак там, бр. 56 от 25 октомври 1861 г.; Ив. Снегаров, Солун в българската духовна култура, София, 1937 г., стр. 31, 198—201; сп. «Македонски преглед», пос. съч., стр. 112—113 — писма от Партений до Хр. Тъпчилищов от 26 декември 1860 г. и 27 февруари 1861 г.

пис от некого освен от подкупените 2-ма народопредатели Костадин Гоше и Нано Попгутов.»⁷¹

Поучена от по-раншния кукушки случай, патриаршията се видя принудена да изпрати анкетна комисия — трима владици-екзарси, между които и преславския владика, българина Антим — да проучи на самото място обвиненията срещу Партений. След дълги разследвания тримата владици-анкетьори приключиха мисията си през пролетта на 1863 г. Анкетата намери всички обвинения против Партений за чиста клевета. При това положение патриаршеският синод волю-неволю трябваше да възстанови Партений в епархията. В края на 1863 г. Партений отново зае владишкия си пост.⁷²

Интригите и клеветите срещу Партений и кукушани не преставаха. В. «Съветник» (бр. 26 от 16 ноември 1863 г.) съобщава, че «някои подкупници на солунския митрополит Неофит, на които числото не било по-горе от пет до десет», нарушават общото спокойствие в епархията. Шепата «подкупници», разбира се, нищо не би направила, ако срещу Партений не бяха се обявили дойранските и някои от кукушките чорбаджии. Партений имаше доста много врагове в Дойран, където кликата на бившия владика Мелетий беше доста влиятелна. Дойранчанинът Константин Дуров с огорчение пише в «Цариградски вестник» (бр. 470 от 13 февруари 1860 г.) за скандала, устроен от дойранските чорбаджии на Партений, загдето служил на български: «На той хубав владика — пише Дуров — что махна му намират? Человек учен, науколюбитель, си-ромаси желател.» Макар че Партений беше приет от кукушани с неописуема радост, и в Кукуш, изглежда, е имало неколцина прикрити приятели на Мелетий. В една дълга дописка до в. «Съветник» дописникът — «един кокушанец» — отпрати силни злъчни нападки против един сърбин,⁷³ дошъл като български учител в Кукуш. Дописникът изказва учудването си, че кукушките първенци са приели такъв един «изгонен от отечеството си» учител. «Сърбинът професор», както пише дописникът, правел всичко възможно за изгонването на българския владика, «за кого. . . дору го доведохме, протрепера всички грецка вселенная». Този сръбски учител според дописника измамил «простият народ кукушки да ходат по него како по бумбар, та го донесал до тамо, щото да оскърбат и обезчестят нашият владика Партения».⁷⁴

Близко до ума е, че този току-що пристигнал чужденец в Кукуш не би дръзнал да се обяви против владиката, ако зад него не са стояли някои зле настроени спрямо Партений среди. По всяка вероятност «сърбинът»-учител е действувал по внушение на тези първенци-чорбаджии, които са го приели за учител. Срещу Партений, по всичко изглежда, се е опълчил и най-влиятелният между гражданите — Нако Станишев.

⁷¹ В. «България», год. IV, бр. 12 от 2 юли 1862 г.

⁷² В. «Съветник», год. I, бр. 2 от 1 април, бр. 13 от 17 юни, бр. 21 от 12 август 1863 г.; бр. 50 от 2 март 1864 г.; в. «Българска пчела», бр. 16 от 13 септември 1863 г.; «Македонски преглед», стр. 119 — писмо на Партений до Хр. Тъпчилещов от 23 декември 1863 г.

⁷³ Георги Йован Милетик, хърватски политически емигрант, преди да дойде в Кукуш, учителствувал във Велес и Щип, баща на покойния професор Любомир Милетич.

⁷⁴ В. «Съветник», год. II, бр. 33 от 14 ноември 1864 г.

«Той притежаваше — пише за него Шапкарев — особито на старост непреклонна опоритост — инат — и претенция да се слуша и върши все неговото. . . и всякога притежаваше да се показва прав.»⁷⁵

Шапкарев споменава, че и грешките, и слабостите на Партений не са били малко. Той не казва обаче какви са тези грешки и слабости. Признат водител в борбата за българско училище и независима църква, властолюбивият чорбаджия, изглежда, е искал владиката да играе по неговата гайда, а Партений пък не се е вслушвал много-много в неговите нареждания.

Личната вражда между Н. Станишев и Партений не би довела до изгонването на владиката, ако не е имало някакви други причини. Народните маси в епархията нямаха основание да бъдат недоволни от човечния и образован владика. Партений не ги ограбваше като фанариотските си предшественици и полагаше изключителни грижи за процъфтяването на българската просвета. От него бяха недоволни само свързаните с Мелетий и Неофит малцина чорбаджийски елементи. «Всичката епархия — пише Партений до Тъпчилещови и др. — е много благодарна от мене и поминуваме добре, а толко 20 души са тие, що предават сиромашията.» При такова положение враждебното отношение на родолюбца Нако Станишев към Партений обективно идваше да засили — по изразу на Шапкарев — «противонародната, ничтожна по-преди, партия».⁷⁶ Обиден дълбоко от чорбаджиите, Партений премести седалището си през 1865 г. от Кукуш в Дойран.

Кампанията и интригите против Партений от ден на ден се засилваха. «Неофит — пише на 14 август 1867 г. дописник от Кукуш, — като откупил неколкомина от Поленин, на които първият е Глигор Хаджи Наков, непрестанно се мъчат да им намести преждебившият владика Мелетий. В полза на Мелетий подали махзар и кукушаните Костадин Г. Дупков и поп Дельо Нисторов и лъгали сиромасите, че Вали паша ги повелял да направят махзар».⁷⁷

Тези махзари дадоха най-сетне претекст на патриаршията да отстрани Партений от епархията, като му предложи обаче място на митрополит. Партений, отвратен от непрекъснатите интриги против него, прие направеното му предложение и през септември 1867 г. беше назначен за нишавски (пиротски) митрополит.^{77а}

Освободен от омразния му българин-владика, солунският митрополит Неофит се зае да върне изгонения от кукушани преди десетина години Мелетий. Неофит покани своите оръдия — махзарджиите от Дойран и Кукуш, — а също така и личния противник на Партений Нако Станишев като избиратели на нов владика. И стана така, че беше «избран» за владика същият този Мелетий, който преди девет години беше изгонен с толкова труд и мъки от епархията. За него даде гласа си и Нако Станишев, под чието ръководство кукушани се бяха борили против Мелетий. По всичко изглежда, че Нако Станишев не е посмял да постъпи иначе от страх. По това време беше паднал убит кукушкият каймакамин

⁷⁵ К. Шапкарев, Материали. . . , стр. 57—58.

⁷⁶ Пак там, стр. 57—58; сп. «Македонски преглед», стр. 116.

⁷⁷ В. «Македония», год. I, бр. 39 от 28 август 1867 г.

^{77а} Филип Томов, Живот и дейност на Хаджи Партений, сп. «Македонски преглед», год. X, кн. 1—2, стр. 67.

Абдуллах бей. Изтръпнали от страх пред възможни турски репресии, кукушани, а заедно с тях и старият Нако трябваше да се свиват и мигруват. Нако Станишев без съмнение скоро е разбрал грешката си. Когато Мелетий се озова в Кукуш, пак той караше съгражданите си да не го признават за владика.⁷⁸ Когато пък някои кукушани подхвърлили отново идеята за уния, Нако според Шапкарев ги възпръл с думите: «Ним-те, деца! Еднѣж излѣгахме католиците, а повтор не ще можем; ако още еднѣж им паднем в ръка, не ще ни бъде вече възможно да се отървем от них.»⁷⁹

С възвръщането на Мелетий борбата против фанариотите наново пламна. Кукушани заедно със селяните от цялата каза открито заявиха, че не признават Мелетий за владика. През юли 1869 г. фанариотът Мелетий даде под съд и бяха закарани в Солун като подбудители Атанас Гошев Кушовалиев и петима други кукушки старейшини. Последните заявиха пред съда, че те не са никакви подбудители, а просто не искат да плащат на непризнат от тях владика.⁸⁰ Един месец по-късно с писмо до Атанас Г. Кушовалиев Мелетий поиска да се отвори владишкият конак. Кукушани посрещнаха искането на владиката със смях и подигравки и му заявиха, че ключовете от епископията са в ръцете на цялата община. Когато въпреки това Мелетий пристигна на 23 август 1869 г. в Кукуш и се опита да служи в черквата «Св. Богородица», всички богомолци заедно с певците демонстративно напуснаха черквата и отидоха да се черкуват в черквата «Св. Атанас». Претърпял пълен блам в града, Мелетий поиска да посети близкото село Енешово, но енешани «му казаха, че ще го обезчестят повече, отколкото кукошане, понеже го не припознават. . . Той отговор — пише дописникът — му дават почти всички села.»⁸¹

Макар непризнат и гонен, Мелетий с разрешение на солунския валия се запретна да събира мирията — владината си. Кукушани категорично отказаха да плащат на непризнавания от тях владика. «Како си го донесоха гръцкия герой — се казва в една кукушка дописка от 30 септември 1869 г., — така сега нека си го хранят. . . Ние, българете, немаме артѣк пари да му даваме; но както сме го изгонили преди 10 години, така и сега не го приимаме, не го припознаваме — ни него, ни митрополита му, нито пък патрикът му. . . Ох, премъдрост гръцка! Ох, остроумие владичко! — продължава дописникът. — Сакат да накарат кукушките жители и всичките им епархиоти да припознаят гръцки владика. Кукушяните, кои шо най-първи изхвърлиха гръцките владици и патрици, преди още да ся разбудят дружите българе, сега, от как това се стори обще по всичките български страни, гръците си мислят с всичкий си ум да ги повратят под същия ярем, от кого едва со толкова мъки ся измъкнаха! Кутрите (горките — б. м.) гърци! Незнаят ли, оти много по-лесно е целий български народ да го подчинят под властта си, нежелни кукушяните да ги накарат да припознаят гръцко духовенство?»⁸²

На другия ден след оскандаляването си в черквата побеснелият Мелетий отиде в хюкюмата да се оплаче от кукушани и въз основа на пашовото емирнаме (заповед) «повика народните (градските — б. м.)

⁷⁸ К. Шапкарев, Материали. . . , стр. 59.

⁷⁹ Пак там, стр. 56.

⁸⁰ В. «Право», год. IV, бр. 28 от 6 септември 1869 г.

⁸¹ В. «Македония», год. III, бр. 41 от 30 септември 1869 г.

⁸² Пак там, бр. 45 от 15 октомври 1869 г.

старейшини, за да им сака епископията (владишкия конак — б. м.), следователно и мирията. Старейшините пред царския мизлич отговориха, че нему (на владиката) толкова пъти му се е казало и сега пак му кажете, оти ние како българе него не го сакаме, ни патриктъ му, ни целото му гръчко духовенство, та затова ни епископията му отвораме, ни пък го припознаваме, а колко повике и мирия да му дадеме!» Когато Мелетий поиска от мезлича да се зачита даденото му емирнаме, кукушките църковни настоятели подадоха на мезлича «арзохал» (заявление — б. м.), с който се оплакваша, че поради «дохожданието владиково в църква последвали две неуравнени щети (зияни) — една нравствена и друга веществена». Първата претърпял народът, който поради владиковото присъствие избягал «из църква како от холера», без да може да се помоли богу, а църквата загубила поради внезапното бягство на народа от приходите си повече от 500 гроша.⁸³

Изплашен, че отправените срещу него обвинения ще бъдат вписани в протокола на мезлича, Мелетий поиска да се «узлаштиса» (да се разбере) с кукушани. Той изяви готовност да не иска от тях мирия и даже да им даде документ, че е получил мирията си, само и само да не му пречат да събира владината от селата. Кукушани обаче останаха непоклонни.⁸⁴

Кукушкият каймакамин все пак изпрати двадесет души кукушки граждани в Солун, «за да покажат, че нито владиката припознават (и че са българе родом), ни пък мирия му плащат». Солунските власти взеха това под внимание и наредиха каймакаминът да не се меси във владишките работи и да не събира мирия за владиката.⁸⁵

След претърпени неуспех в Кукуш Мелетий се опита да събира мирия от карадашките села. По негово искане карадашкият мюдюрин изпоарестува мнозина — 48 души — от жителите на голямото село Морарци и им забрани да излязат на гроздобер, докато не платят на владиката. Но всичко беше напразно. Селяните отказаха да плащат мирия и изпратиха в Кукуш и в Солун свои депутации да протестираат против своеволията на своя мюдюрин.⁸⁶

Мелетий обаче успя по един или друг начин — може би чрез подкуп — да спечели на своя страна солунския валия. В кукушка дописка от 26 октомври 1869 г. с огорчение се рисува промененото отношение на турските власти по владишкия въпрос. «Овдешните владишки работи — казва се в дописката — отиват много размътени, види ся, че и лица по-силни са клали нога, за да задушат българизмът в овия страни. Полянските жители (жителите на Кукушко-Поленинската епархия — б. м.) много страдат от владишка страна за мирията му, която не сакаат да му плащат, нъ немаат от нигде подпорка. Хукюматите са владишки!» Нови емирнамета (заповеди) — от строги по-строги — повеляваха да се плаща на владиката. Кукушани, а след тях и карадашките села протестираха и заявиха пред самия валия в Солун, че не могат да плащат на непризнаван от тях владика.⁸⁷

⁸³ В. «Македония», год. III, бр. 46 от 18 октомври 1869 г.

⁸⁴ Пак там.

⁸⁵ Пак там.

⁸⁶ Пак там.

⁸⁷ Пак там, бр. 50 от 1 ноември 1869 г.

Взел безрезервно страната на Мелетий, солунският валия не обърна внимание на протестите, наруга депутациите и в най-груба форма нареди да се плаща на владиката. Кукушани, а заедно с тях и селяните от околията въпреки заповедите на валията продължаваха да упорствуват — да не плащат мирия. Тогава турските власти натовариха държавните турски бирници да събират и владишките данъци, като заплашваха жителите на Кукуш «със затвор, с жезла и синджири и отвождане в солунските хапсани».⁸⁸ Кукушката българска община в дописка до в. «Право» протестира против вмешателството на каймаками и мюдюри при събирането на владишките данъци. В продължение на няколко месеца кукушани бяха затваряни и насилвани да плащат на владиката, а турските бирници покрай държавните събираха и владишките данъци.⁸⁹

Кукушани бяха принудени насила да плащат на Мелетий, но нямаше сила, която да ги накара да признаят или да допуснат в черквите си омразния фанариотски владика. Такова беше положението в Кукуш и Кукушка околия, когато на 28 февруари 1870 г. беше издаден султански ферман, с който се учредяваше Българската екзархия.

В Кукуш вестта за създаването на Българската екзархия се посрещна с неопишуема радост. Дописник от Кукуш до в. «Право» писа: «Не можем да докажам с каква радост приеха известието монте сограждани за решението на българскиот въпрос... и в тоя час решиха да направят празник как Великден.» На 5 март — както донася дописникът — кукушани разпратиха по селата известие, че църковният въпрос е вече разрешен в полза на българите, и поканиха «кои от них (селяните) милува да дойдат в Кукуш за празникът, който ще ся отвори петок 13^и март».⁹⁰ По повод на този така импровизиран празник в Кукуш се стекоха селяни от всички села. Празненството почна още на 12 март с черковна служба. На следния ден след нова служба в старата голяма черква «Св. Богородица» народът начело с всички свещеници се запъти към училището, където произнесоха по случая речи главният учител Кузман Шапкарев, писарят на общината К. П. Груев и Д. Г. Станишев.⁹¹

Но въпреки фермана кукушани все още трябваше да водят жестока борба с фанариота. Безсилен да се наложи като духовник, Мелетий почна системно да клевети гражданите пред турските власти като подбудители на смутове и бунтовници. Във връзка с клеветите на Мелетий кукушани имаха големи неприятности с турските власти и често бяха разкарвани по затворите. Въпреки забраната на местните власти те на два пъти пращаха с нарочен човек оплаквания до Високата порта в Цариград, без да постигнат, изглежда, никакви резултати.⁹²

След като ферманът влезе в сила, започна въз основа на чл. 10 от него допитването (истиямът) на населението в македонските епархии. Истиямите в Кукушко-Поленинската епархия по една или друга причина — главно по вина на турските власти — закъсняха. А кукушани

⁸⁸ В. «Македония», год. III, бр. 50 от 1 ноември 1869 г.; в. «Право», год. IV, бр. 34 от 8 октомври 1869 г.

⁸⁹ В. «Право», год. IV, бр. 34 от 8 октомври 1869 г.

⁹⁰ Пак там, год. V, бр. 7 от 11 април 1870 г.

⁹¹ Пак там.

⁹² Пак там, год. VI, бр. 3 от 15 март 1871 г.

от 1872 г. настойчиво искаха от Екзархията да им се изпрати български владика. Най-сетне към края на 1873 г. Екзархията изпрати в Кукушко-Дойранската епархия владиката Нил. Но скоро, под предлог че било противно на фермана да се назначават български владци в смесените епархии, преди да са се извършили истилямите, турското правителство, подбудено вероятно от патриаршията, накара Екзархията да отзове владиката Нил. Солунският валия просто му заповяда да се върне в Цариград, за да не употреби сила.⁹³

Пред перспективата да останат наново под фанариотското духовенство, някои кукушани не можаха да овладеят нервите си и се поддадоха на униатски внушения. Малцината униатски адепти от времето на първата уния подканиха владиката Нил «да прегърне унията». През първите дни на февруари 1874 г. Нил, придружен от един представител на епархията, пристигна в Цариград и подписа документите за своето и на епархията преминаване към унията. Така се извърши т. нар. втора уния в Кукуш. Екзархийският владика Нил стана униатски владика.⁹⁴

Постъпката на Нил и на подбудителите му не увлече масата от населението. Само съвсем малка част от гражданите преминаха към унията. Но фактът, че един владика прие унията и се настани в Кукуш, не беше без значение. Ватиканските агенти и униатските емисари побързаха да свият гнездо в града, да създадат средище на католическа пропаганда. В Кукуш откриха нещо като клон от католишката конгрегация на лазаристите и изградиха в Новата махала цяло обособено кварталче, където бяха настанени католишки монахини-чужденки. Открито бе униатско училище, в което занятията се водеха на български език, но широко беше застъпен и френският език. «Калугрите» или «коконите» — така кукушани наричаха католишките монахини — гледаха да привлекат около себе си девойки — сираци и деца на крайно бедни хора, — да ги превъзпитат в духа на католицизма и чрез своята «благотворителност» да направят от тях проводници на католишката пропаганда.

Унията беше приета и от някои села в Кукушка каза — главно в Карадашкия и Гевгелийския мюдюрлук, където турският елемент беше доста силен. Униати станаха например селяните от големите и будни села Горни и Долни Тодорак. Селяните приемаха унията като средство да се избавят от грабежите на фанариотския владика и да намерят покровители в лицето на влиятелните католишки среди против зулумите на турците.

През 1875 г. най-сетне бяха извършени истилямите в Кукушко-Дойранската епархия. Населението масово се произнесе за Екзархията.⁹⁵ Но Кукуш не получи екзархийски владика; владишкото място беше заето вече от униатски владика. Църковните работи в Кукуш се ръководеха от екзархийски архиерейски наместници.

Гражданите, останали «верни» на унията главно заради получаващите под разни форми облаги, бяха нищожна част от населението на града. Въпреки това униатите задържаха с помощта на турските власти две от църквите на града — старата голяма църква «Св. Богородица» и

⁹³ В. «Левант Таймс», год. VI, бр. 5 от 9 февруари 1874 г.

⁹⁴ Пак там, бр. 8 от 2 март 1874 г.

⁹⁵ В. «Знаме», год. I, бр. 21 от 6 юли 1875 г.

обителта «Св. Георги». Това обстоятелство насочи борбата на кукушани главно против униатството.

Кукушани продължиха борбата срещу унията и след пълното приключване на църковния въпрос. Шепата униати в Кукуш не представляваха никаква опасност. Кукушани виждаха обаче в папските емисари залостила се всред тях чужда агентура. Извън това честолюбието им силно страдаше от факта, че най-големите черкви в града бяха в чужди ръце. На тази почва именно борбата против униатството, изразена главно в опити да бъдат отнети черквите от униатите, продължи цели десетилетия след основаването на Екзархията.

Трябва да се изтъкне, че малцината кукушки униати не се откъснаха от българската народна общност. Към края на XIX в., когато от ден на ден разрастваше революционното движение в Македония, униатите наравно с останалите граждани и селяни работеха във Вътрешната революционна организация. При подчертаната религиозна индиферентност на кукушани с течение на времето изчезнаха всякакви различия между «православни» и «униати».

*

Въпреки сложните перипетии, през които премина борбата за църковна независимост и национална еманципация, училищно-просветното дело в Кукуш продължаваше да се развива нормално. Поставено на здрави основи от Димитър Миладинов, българското училище беше така затвърдено, че дори и фанариотските владици не посмяха да посегнат на него. Кукушките училища продължаваха да се развиват, при все че Д. Миладинов през юни 1859 г. внезапно напусна града. Принципен противник на унията, Миладинов напусна града още щом проличаха намеренията на кукушани да потърсят покровителството на папата. Той според Шапкарев «не можа негли да вникнет в от неволя измислената хитрост на кукушаните да прибегнат към реченото средство, за да уменят (за да се отърват — б. м). от злочестините, що ги чекаха, и да си добият правдините».⁹⁶

Кукушани полагаха особени грижи, за да поддържат своите училища на известна висота. Макар че между тях имаше хора, които познаваха добре български и гръцки език и можеха да заемат, па и заемаха места на учители, те не пропускаха случай да поканят в града си някои от известните в Македония висококвалифицирани учители. В Кукуш дълги години — преди и след Миладинов, до 1864 г. — беше учителствувал учител-елинист Андроник Йосифчев от Охрид. През 1863 и 1867 г. в Кукуш работеше като български учител образованият хърватин Георги Йован Милетик. От 1865 г. нататък в Кукуш се установи известният учител и книжовник Кузман Шапкарев. За известно време в Кукуш учителствува и охридчанинът Д. Хр. Узунов, а малко по-късно — Вениамин Мачуновски. По време на учителствуването си в Кукуш Кузман Шапкарев написа и издаде български буквар, българска читанка и други учебни книги, «написани на наречие по-вразумително за македонските българи». Все по време на своето учителствуване в Кукуш

⁹⁶ К. Шапкарев, Описание. . . , стр. 411.

Вениамин Мачуковски приготви «българска граматика» на говоримо македонско наречие. С една дума, кукушани подбираха за своите училища не само хора, изтъкнати като добри учители, но известни и като български книжовници. Когато пък се появиха във вестниците «Македония» и «Право» дописки и редакционни статии, с които се нападаха К. Шапкарев и В. Мачуковски, че със своите учебници на говоримо македонско наречие цепят българския народ, че са «македонисти» или сепаратисти, Кукушката община излезе с обширно изложение и опроверга неоснователните обвинения в сепаратизъм. «Ние — писаха кукушани — не како вещи в исторически работи. . . , нъ како българе, населящи един град от Македония, и како членове на българската голема фамилия за длъжност своя считаме неотложна да извадиме истината на яве и да докажем, колко що ние знаеме, че страховете на г-на Славейкова са съвсем празни. Ние до днес не сме могли да узнаеме никого от нашите съкоряеми македонски българи, който да мисли толкова глупаво, щото да ся раздели народът на по-слаби парчи, а ся чюдиме как негова милост и некои негови съмишленици, от книгопродавско може да са съсловие, това научили, та толко много са ся уплашили да не пострадае народът ни! Ние сме имали случай да изучиме потънко мислите на укоряемите «македонисти», особито на едно лице (Шапкарев — б. м.), на кое, как ся види, уждира повике и повике секирата како на един от «най-върлите македонисти» заради изданието на неколко малечки учебни книжки за училищата по нашите страни, които. . . голема полза са принесли в местото ни и многу са послужили на страната ни.»⁹⁷

В изложението на Кукушката българска община с възмущение и дълбоко огорчение се отхвърляше обвинението, че в Македония имало хора, които искали да се цепят от българската общност. «Зер не им стигаше скръбта — казваше се в изложението, — що ги яде како цървецът дръвото, защо са останали вънка от народната си църковна градина, ами още им липсуваха да слушат и укорения, оти искали да се отделят? от кого пак да слушат? — от своите народни наставници, от българските вестници, и то от оного, на челото на когото блещит местното име «Македония».»⁹⁸ По време на своето учителствуване в Кукуш К. Шапкарев един от първите постави на разглеждане в тогавашната преса въпроса за създаване на общобългарски литературен език.⁹⁹

При сравнително добре подбран за тогавашните условия учителски персонал кукушките български училища се развиваха добре и служеха за образец на всички села от Кукушкия каймакамлък и на съседните градове в Южна Македония. Още от времето на Д. Миладинов в Кукуш съществуваша две мъжки училища: главно и взаимно или основно. През 1860/1861 г. беше открито и девическо училище.

Училища имаше в почти всички села на обширния Кукушки каймакамлък. Много села бяха изградили специални училищни сгради. Тежък беше обаче въпросът с учителските кадри. Липсуваха учители. Някои села изпращаха младежи, учили на гръцки, в кукушкото класно училище, за да усвоят книжовния български език и впоследствие да станат

⁹⁷ В. «Право», год. V, бр. 52 от 22 февруари 1871 г.

⁹⁸ Пак там.

⁹⁹ В. «Македония», год. IV, бр. 61 от 25 юни и бр. 63 от 3 юли 1870 г.

учители в родните си села. В други случаи селяните посещаваха годишните актове на кукушкото училище, за да си подберат между по-първите ученици учители за училищата си. Въпреки тежките условия селата от Кукушкия каймакамлък проявяваха забележителен стремеж към просвета. Всяко село полагаше усилия да изгради свое училище и да се сдобие с български учители.¹⁰⁰

Възрожденският подем в Кукуш намери израз в изключително тържественото празнуване деня на Кирил и Методий като ден на българската и славянската просвета. Денят на Кирил и Методий се чествуваше в продължение на три-четири дни като най-голям всенароден празник, на който се провеждаха при масово стечение на селяните традиционните кукушки «олимпийски» игри.¹⁰¹

В тясна връзка с развитието на училищното и културно-просветното дело в Кукуш беше основаването на читалище. През юли 1869 г. на специално събрание от млади и стари родолюбиви граждани се взе решение да се открие народно читалище, за да подпомага самообразованието на останалите без достатъчно образование младежи и възрастни. Във всички неделни и празнични дни в читалищното помещение (бившия владийски конак) се провеждаха колективни четения на вестници и книги и се изнасяха сказки. Както бележи Шапкарев, кукушани мечтаеха да разширят още повече дейността на читалището. «Жялно само — пише той, — що градът като малечек, така и сиромашки, та немаат от жителите му ни един такъв, що да е в състояние да положи едно значително количество, ами како що велят някои от нашите, «от църви маз вадиме» или «от муха лой».»

Чрез читалището без съмнение бяха проникнали в Кукуш отделни произведения на руските класици. Някои от тях, като например Пушкиновата «Капитанска дъщеря», бяха влезли в числото на разказваните през дългите зимни вечери «прикажници».

Далеч преди основаването на Екзархията в упорита и непрекъснатата борба Кукуш израсна като будно средище на Българското възрождане в Македония. Кукушани наравно със своите сънародници от разните краища дадоха своя принос за разрешаването на българския въпрос, за еманципирането на българската народност, намерило израз в основаването именно на Българската екзархия.

¹⁰⁰ В. «Македония», год. IV, бр. 55 от 24 юни 1870 г.

¹⁰¹ Пак там, бр. 26 от 27 май 1867 г.